

Пламен ПАРАШКЕВОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, България)

ЗАПАДЪТ И ИЗТОКЪТ КАТО ГЕОГРАФСКИ И МЕНТАЛНИ КОНСТРУКЦИИ

THE WEST AND THE EAST AS GEOGRAPHIC AND MENTAL CONSTRUCTIONS

The antinomy East–West, determined with the appearance of human civilization, because of its natural symbolism (the two geographic dimensions are used to determine the daily “birth” and “dying” of the Sun), generated perpetual scholarly interest provoked by its ambivalent nature. As a result, the studied dichotomy established itself as a preferred model for structuring the world. The fact that this division and explanation is based on cultural instead of geographical principle does not underestimate its geographic projection. Moreover, despite its dualistic nature, the concept should not be perceived as a marker of two homogenous and mainly opposite spaces. One cannot exclude their complicated inner structure determined by the perpetual historic dialogue between the East and the West and the firmly established mental constructions of (self)identification “We–the Others”. The investigation of these problems can be used as a starting point for understanding of the contemporary space relations between the East and the West.

Key words: the West, the East, geographic and mental constructions.

Антиномията Запад – Изток, детерминирана още със зараждането на човешката цивилизация заради природния символизъм, закодиран в географските посоки на света, обозначаващи местата, където ежедневно се „ражда“ и „умира“ Слънцето, генерира във времето нестихващ научен интерес, провокиран от амбивалентната същност на тази конструкция. Редица аспекти, свързани с нейната поява, развитие и съдържание, са пречупени през призмата на социологията, културологията, литературата, изкуството, философията, историята, геополитиката, географията, което свидетелства за многообразието на смисловите ѝ пластове. Най-често изследователският фокус е насочен към представянето на Запада и Изтока като носители на различни културно-политически и в по-малка степен – на социално-икономически модели на развитие. В този смисъл дадената дихотомия се възприема като културна, а не като географска. Още повече, че за разлика от конструкцията Север – Юг, ясно обусловена от двата земни полюса, при оста Запад – Изток не съществуват подобни ориентери и тяхното определяне зависи от гледната точка, което прави трудно еднозначното им пространствено ситуиране.

Възможно ли е в този случай Западът и Изтокът да се разглеждат като географски конструкции? Според нас утвърдителният отговор на този въпрос е исторически обусловен. Първоначално понятията Запад и Изток са ясно фиксирани от цивилизационните отношения на евразийския континент, които извеждат различията между неговата западна и източна част. Постепенно техните социо-културни, идеологически или геополитически характеристики се приемат като основни индикатори за ситуирането на останалите макро- и микропространства по оста Запад – Изток, независимо от географското им положение. В резултат, разглежданата дихотомия се утвърждава като предпочитан модел за структурирането на света. Фактът, че то се осъществява не на географски, а на културен принцип, не го лишава от неговата географска проекция. Освен това, въпреки дуалистичната му същност, той не бива да се възприема като обозначител на две хомогенни и единствено противоположни пространства. Генерализираното им представяне не изключва тяхната сложна вътрешна структура, детерминирана, както от историческите пулсации в диалога между Запада и Изтока, така и от различните ментални конструкции на самоидентификация и идентификация от типа „ние – те“. Поставянето на изследователския акцент именно върху тези въпроси е важна отправна точка за разбиране на съвременните пространствени съотношения Запад – Изток.

Европоцентричната гледна точка в опозицията „ние – те“ можем да открием още при древните гърци, които в процеса на формиране на своята идентичност изграждат образа на „варварина“ като обозначител на неелинския свят. При това от политическа, военна и културна гледна точка те се интересуват най-вече от онази негова част, която поставя на изпитание техния обществен модел на развитие – Персийската империя. За Херодот съдбовността на съприкосновението с нея се определя от сблъсъка на две системи – атинската демокрация и източната персийска деспотия, утвърждаващ прогресивния характер на първата. Пресъздавайки противопоставянето между азиатците-варвари и европейците елини, всъщност неговата „История“ задава първообраза на Запада и Изтока. В търсене на аргументи за превъзходството на техния над останалия свят, гърците са и първите, които разглеждат природната среда не просто като място на обитание, а като фактор, определящ историческата им съдба. Концепция, която по-късно ще залегне като основа в геополитическата интерпретация на конструкцията Запад – Изток.

Ако в древността тя отделя Европа от Азия, през Средновековието разделя и европейския континент. Краят на единството на Римската империя слага началото на два различни свята, чието развитие във времето следва собствени или чужди културни модели – католицизъм и православие, християнство и ислям, западен и съветски път на развитие. Те утвърждават представата за европейския Запад и европейския Изток като носители на различни качествени характеристики, които много често болезнено ги разграничават. Тази контрастност

започва да се възприема отчетливо още през XV в., независимо че и дотогава за византийския Изток Западът не е нищо повече от синоним на варварство. Петнадесети век обаче поставя началото на един продължителен процес на отдалечаване на двете части на Европа. От една страна, той е свързан със завоевателния устрем на османските турци, а от друга – с експанзията на Запада към Новия свят.

Установяването на османската политическа власт в Европейския югоизток прекъсва неговата политическа самостоятелност и го поставя в чужда културна среда. От този момент той започва да се асоциира като „друг“ спрямо Европа, като част от Изтока, идентифициран с времето „изключително и най-често с индустриална изостаналост, липса на социални отношения и институции, типични за развития капиталистически Запад, с ирационални и суеверни култури, небелязани от западното Просвещение“ (Тодорова 2004). Появата на подобна дълбока разделителна линия на европейския континент, която оставя зримо уловими и днес материални следи, има своите съществени последици. Те могат да бъдат открити не толкова в обектите на материалната култура, представящи спецификата на историческото наследство, колкото във формирането и наслагването на различни ментални конструкции, изграждащи деформирани образи на действителността, които възпрепятстват размиването на границата между Запада и Изтока.

Въпреки изтласкването на Османската империя от Югоизточна Европа в края на XIX и началото на XX в. Западна Европа продължава да следва инерцията във възприемането на региона. Много от съществуващите стереотипи не само не са забравени, но в употреба са пуснати и нови, които отново му отреждат място отвъд цивилизования свят, монотонно повтарящи убеждението, че: „Европа свършва там, където свършва западното християнство и започват ислямът и православие“ (Хънтингтън 2009). Същевременно народите от тази част на света, опитвайки се да възстановят своята държавнотворческа традиция, упорито търсят модел за подражание, при което идеализират образа на Запада. В крайна сметка се стига до засилване на усещането за различие, което несъзнателно потвърждава декларираната отвън разграничителна линия. Както отбелязва П. Мутафчиев (1993 г.), „под понятието Европа в обикновения език у нас се разбират не всички земи, които в географско отношение образуват европейския материк, а предимно тия от тях, в които живеят тъй наречените романогермански народи. Също така, когато се говори за европейска култура, има се предвид културата, чиито представители са все същите народи“. За съжаление това възприятие, репродуцирано още веднъж в годините на Студената война, когато светът отвъд желязната завеса изглежда недостижим, се вкоренява в националното мислене.

Падането на Константинопол отключва и други метаморфози в географията на европейския Изток. С края на Втория Рим Русия прегръща идеята за

естествен приемник на римското наследство, което ѝ позволява да бъде „опора и защита на източното православие и оттам на всички източноправославни народи“ (Карастоянов 2008). Конструирването на месианската панправославна доктрина „Москва – Третия Рим“, не е просто заявка за продължаване традициите на християнския Изток. Тя издига една нова пространствена визия, пресъздадена изключително точно от Н. Бердяев (1994 г.): „Под Изток аз разбирам не Русия, защото Русия не е чист Изток, а е своеобразно съчетание на Изтока със Запада. Това създава цялата сложност на нейната историческа съдба, но заедно с това то придава друг характер на руската историческа съдба в сравнение с нехристиянската съдба на народите от Изтока“.

И докато европейският Изток след XV в. се бори за своята идентичност и заедно с това търси нови опорни точки на идентификация, европейският Запад насочва своята енергия извън континента. В епохата на Великите географски открития жизненото пространство на западноевропейската цивилизация намира продължение в Новия свят. По този начин „съвременният цивилизационен облик на страните от Северна и Южна Америка, Австралия, Нова Зеландия и други е резултат от културно-историческото развитие на европейските страни. Негови носители стават преселниците от Европа. Това е причината Австралия и Нова Зеландия често да бъдат обозначавани като представители на Запада, независимо че се намират на юг от Екватора и в източната част на Източното полукълбо“ (Русев 2008). Подобно генерализирано обобщение на Запада не изключва неговата хетерогенна структура. Както независимо от своята християнска същност, Православието се идентифицира и самоидентифицира като друго спрямо Запада, така и Латиноамериканският регион нееднозначно определя идентичността си. Симбиозата на различни култури, политическата еволюция, белязана от чести авторитарни уклони, последователният католицизъм са само част от онези елементи, които дават основание на самите латиноамериканци да издигнат уникалността на своята култура. Пред двойственост на идентичността днес е изправена и Австралия. Опитвайки да се утвърди като самостоятелен фактор в международната политика, тя все по-активно търси отговор на въпроса дали да се ориентира към Азия, или да продължи своето развитие като съставна част на Запада.

Раздвоеността на тези очевидно западни по своя произход общества, както и отхвърлянето на колониалната система в годините след Втората световна война, показват на Запада, че макар и уникална, неговата цивилизация не е универсална. По същия начин съвременната реалност подлага на сериозна ревизия и опита след рухването на желязната завеса, той да бъде обвързан единствено със САЩ, на които е приписана ролята на доминиращ фактор в международните отношения.

Днес все по-ясно се очертават контурите на един постзападен свят. Теририалната експанзия на западната цивилизация след XV в. всъщност провокира

Изтока да излезе от своята статичност. Годишните съприкосновение със западното общество му позволяват да абсорбира най-доброто от неговия прагматичен характер и да го превърне в катализатор на динамични промени. Резултатите не закъсняват. Икономическите успехи на Източна Азия след Втората световна война й позволяват уверено да заяви „върховенството на своите ценности и на начина си на живот в сравнение с тези на Запада. Азиатските общества все по-малко са склонни да се съобразяват с изискванията и интересите на САЩ и все повече са в състояние да се противопоставят на натиск, упражняван върху тях от САЩ или от други западни държави“ (Хънтингтън 2009). Направената констатация регистрира пробуждането на културната идентичност на азиатските страни. Тя налага представата за един нов Изток, стъпил здраво върху своите корени.

Въпреки това не бива да се правят прибързани заключения за неговото единство. Разширяването на китайското влияние в Тихоокеанския регион предизвиква противоречиви чувства в Югоизточна Азия. Няма ясни индикации и за мащабно стратегическо партньорство между двата колоса – Китай и Индия. Всеки от тях се притеснява от хегемонистичните амбиции на другия и те продължават да бъдат икономически и политически съперници, чиито интереси често се оказват противоположни. Другият мотор на Изтока – Япония, застава зад убеждението за своята различност, както от западната, така и от азиатската култура. Ревниво пази своята религиозна идентичност и ислямския свят от Мароко до Индонезия. Що се отнася до Африка на юг от Сахара, тя по-скоро е съсредоточена в конструкцията Север – Юг, отколкото в намирането на своите координати по оста Запад – Изток.

Очевидната хетерогенност на Запада и Изтока способства за размиването на тяхната контрастност. Ролята на своеобразен интегратор помежду им се възлага най-вече на онези пространства, които от векове са принудени да градят своята идентичност между западния и източния свят, между различни по своята същност култури. В ретроспективен план те по-често са източник на конфликтност заради противоречивото им наследство, продукт на политическо и икономическо съперничество, какъвто е случаят с Балканите. Съвременните геополитически реалности обаче им предоставят уникалната възможност да се превърнат в мост за сътрудничество между двата свята.

Наличието на медиатор в отношенията между Запада и Изтока улеснява конструктивния диалог помежду им. В условията на глобализация се свят неговата интензивност редуцира полярната им същност. Същевременно този процес не бива да се свързва с унифицирането на световното пространство. Модернизирането на Изтока не означава неговото „позападняване“. Западът и Изтокът продължават да следват собствените си културни модели. От една страна, тяхното различие често генерира конфликтност и антагонизъм в международните отношения, но от друга, провокира опознаването на „другия“,

обмяната на идеи, култура, хора и материални блага. От това кой от двата вектора на взаимодействие ще наложат Запада и Изтока, зависи и тяхното бъдеще – като двете части на един разделен свят, или като двете различни лица на един глобален свят.

ЛИТЕРАТУРА

Бердяев 1994: Бердяев, Н. Смишълът на историята. София.

Карастоянов 2008: Карастоянов, Ст. Политическа география, геополитика, геостратегия. София.

Мутафчиев 1993: Мутафчиев, П. Изток и Запад в европейското средновековие. София.

Русев 2008: Русев, М. Обществена география. София.

Тодорова 2004: Тодорова, М. Балкани – балканизъм. София.

Хънтингтън 2009: Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. София.